

Suchodolski P.

SZLACHTA WIELKOPOLSKA I MAŁOPOLSKA WOBEK POSTULATÓW REALIZACJI POSTANOWIEŃ KONFEDERACJI WARSZAWSKIEJ W LATACH 1610-1632

Streszczenie. Autor przedstawia próby praktycznej realizacji zapisów konfederacji warszawskiej w czasach panowania Zygmunta III Wazy, w dobie porokoskowej. Zagadnienie to przedstawia w oparciu o działalność sejmików wielkopolskich i małopolskich oraz sejmu walnego. Obejmowało ono uchwalenie adekwatnych przepisów wykonawczych, zwanych procesem egzekucji konfederacji, a także porozumienia między stanem świeckim i duchownym, mającym w założeniu rozstrzygnąć kwestie sporne wynikłe z recepcji wyznań reformowanych na gruncie Rzeczypospolitej. Omawiany okres nie sprzyjał realizacji postulatów dysydenckich. Sytuacja międzynarodowa uwikłanej w liczne wojny Rzeczypospolitej skłaniała szlachtę do skupienia się na kwestiach związanych z bezpieczeństwem granic, spychając pozostałe zagadnienia na drugi plan. Pozycja polityczna różnowierców w wyniku przemian pokoleniowych i kolejnych tryumfów kontrreformacji również uległa znacznemu osłabieniu w porównaniu z wcześniejszym okresem panowania Zygmunta III. Czynniki te uniemożliwiły akatolikom wywalczenie realizacji swoich postulatów. Konstytucji O zatrzymaniu pokoju pospolitego z 1631 roku również nie można uznać za ich sukces, bowiem w gruncie rzeczy była inicjatywą królewską mająca na celu zabezpieczenie wewnętrznego ładu państwa na czas zbliżającego się interregnum.

Słowa kluczowe: Zygmunt III Waza, reformacja, kontrreformacja, sejm, sejmik.

Nota o autorze: Suchodolski Patryk, Dział Naukowy Książnicy Podlaskiej im. Łukasza Górnickiego.

E-mail: ksiaznica@ksiaznicapodlaska.pl

Suchodolski P.

THE NOBILITY OF GREATER POLAND AND LESSER POLAND IN THE FACE OF THE DEMANDS OF THE WARSAW CONFEDERATION IN 1610-1632

Abstract. In this article author describes attempts to implement the regulations of Warsaw confederacy in times of Sigismund III Vasa, in post Zebrzydowski Rebellion period. Depiction of this issue is based on activities of Greater Poland and Lesser Poland sejmiks and sejm. It included implementing adequate executive regulations, named process of execution of confederacy, but also agreement between secular state and priesthood. It was meant to resolve disputable issues which rose from reception of Protestantism in Polish-Lithuanian Commonwealth. Situation of Commonwealth was not conducive to the implementation of the demands of dissidents. State was involved in numerous military conflicts, what meant that szlachta leaned toward issues of defense of the country. Political power of the dissidents, due to generational changes and multiple successes of Counter-Reformation, was much weaker than during the pre-rebellion period. Because of this they couldn't achieve their goals.

Constitution Of keeping common peace from 1631 can't be considered as their success, because it was royal initiative meant to safeguard realm from internal strife during nearing interregnum.

Key words: Sigismund III Vasa, Reformation, Counter-Reformation, sejm, sejmik.

Information about author: Suchodolski Patryk, Research Department of Książnica Podlaska im. Łukasza Górnickiego.

E-mail: ksiaznica@ksiaznicapodlaska.pl

Суходольські П.

ВЕЛИКОПОЛЬСЬКА І МАЛОПОЛЬСЬКА ШЛЯХТА В УМОВАХ РЕАЛІЗАЦІЇ РІШЕНЬ ВАРШАВСЬКОЇ КОНФЕДЕРАЦІЇ 1610-1632 РОКІВ

Анотація. Автора представляє спроби практичної реалізації рішень Варшавської конфедерації Зигмунта III Вази, у період після повстань. Цей процес висвітлено з точки зору функціонування великопольських і малопольських сеймиків і вального сейму. Він передбачав ухвалення відповідних законодавчих норм, а також усталення відносин між світською владою та духовенством, яке мало розв'язати спірні питання, що виникали через релігійну реформу Речі Посполитої. Розглянутий період не сприяв реалізації дисидентських постулатів. Міжнародне становище втягнутої у численні війни Речі Посполитої спонукало шляхту до розгляду питань, пов'язаних із безпекою кордонів і відсувало інші питання на другий план. Політичні позиції прихильників різних релігій під впливом зміни поколінь і чергових тріумфів контрреформації сильно послабились у порівнянні з попереднім періодом панування Зигмунта III. Ці чинники не дали католикам можливості боротися за свої постулати. Конституцію Про припинення Посполитого миру 1631 року також не можна назвати їхнім успіхом, оскільки вона по суті була ініціативою короля і мала на меті забезпечити внутрішній порядок у перехідний період.

Ключові слова: Зигмунт III Ваза, реформація, контрреформація, сейм, сеймик.

Інформація про автора: Суходольські Патрик, науковий відділ видавництва Książnica Podlaska im. Łukasza Górnickiego.

Електронна адреса: ksiaznica@ksiaznicapodlaska.pl

Zawarta w 1573 roku konfederacja warszawska, choć gwarantowała pokój wyznaniowy w Rzeczypospolitej posiadała istotny słaby punkt – brak przepisów wykonawczych, zwanych przez szlachtę „procesem egzekucji”. Mimo uznania za obowiązujące prawo, wpisania w *pacta conventa* i poświadczenia królewskimi przysięgami, wciąż niedomagała z powodu niewystarczająco precyzyjnych zapisów. Próby zaradzenia temu stanowi rzeczy pozostają w cieniu samej konfederacji, często pomijane lub jedynie wzmiankowane przez badaczy zajmujących się zagadnieniem tolerancji religijnej w państwie polsko-litewskim. W niniejszym artykule zajmę się omówieniem tego zagadnienia oraz stosunkiem do niego szlachty wielkopolskiej sejmikującej w Środzie i małopolskiej zbierającej się w Proszowicach w latach 1610-1632, czyli w porokoszowym okresie panowania Zygmunta III Wazy. Wykorzystany materiał źródłowy stanowią *Volumina Legum*¹, *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego* wydane przez

¹ *Volumina Legum*, t. II-III, Petersburg 1859.

Włodzimierza Dworzaczka¹ oraz *Akta sejmikowe województwa krakowskiego* wydane przez Stanisława Kutrzebę i Adama Przybosia². *Volumina Legum* stanowią zbiór konstytucji sejmowych, *Akta sejmikowe* zawierają materiały będące rezultatem działalności obu sejmików, takie jak relacje z przebiegu obrad, instrukcje poselskie, legacje królewskie, korespondencja. W związku z tym nie mogą dać kompletnego obrazu starań stronnictw różnowierczego i katolickiego, gdyż jedynie sporadycznie relacjonują bieg wydarzeń, który doprowadził do przyjęcia takich a nie innych uchwał lub konstytucji. W celu pełniejszej analizy omawianego zagadnienia należałoby posiłkować się diariuszami sejmowymi, jednak jest to materiał, który prosi się o znacznie szersze opracowanie niż krótki artykuł. Z tego powodu koncentruję się na rezultatach działań obu frakcji ścierających się w czasach szybkiego rozwoju ruchu kontrreformacyjnego oraz panowania Zygmunta III, często uznawanego za katolickiego zelotę.

Innowiercy występowali z żądaniem przyjęcia procesu od początku panowania Zygmunta III. Po raz pierwszy problem ten poruszyli już na sejmie koronacyjnym przełomu lat 1587 i 1588³. Jednak w okresie poprzedzającym rokosz Zebrzydowskiego nie udało im się zrealizować celów. Na ich nieszczęście na wspomnianym sejmie uchwalenie przepisów wykonawczych konfederacji zostało uwarunkowane jednoczesnym wypracowaniem porozumienia w kwestiach spornych między stanem rycerskim i duchownym, czyli tzw. *compositio inter status*⁴. Był to postulat realizacji jednego z zapisów aktu z 1573 roku wysuwany przez obóz kontrreformacyjny. Punkt ów mówił: „aby dyferencje *inter status* hamowane były [...] obiecujemy wszystkie te między sobą *componere* na blisko przyszłym sejmie”⁵. To właśnie potrzeba „hamowania dyferencji” została wykorzystana przez episkopat do sabotowania starań różnowierców. Był to zabieg na tyle efektywny, że z czasem zyskał miano „kontrkonfederacji”⁶.

Z punktu widzenia szlachty w zakres porozumienia wchodziło rozwiązanie problemu świadczeń na rzecz Kościoła: dziesięcin, małdratów i spów, od których uchylali się ewangelicy, oraz zaprzestanie egzekucji wyroków wydanych w procesach ich dotyczących. Brać herbowa domagała się również zaangażowania kleru w wysiłki podejmowane na rzecz obronności kraju. W związku z tym postulowano przeznaczenie annat, wpłacanych przez biskupów po objęciu diecezji do skarbu papieskiego, na utrzymanie wojsk. Pośrednio z tym zagadnieniem wiązała się kwestia przejmowania przez zakony majątków ziemskich wstępujących doń nowicjuszy, co miało negatywnie wpływać na zdolności defensywne Rzeczypospolitej. Chodziło o tzw. wyprawę wojenną duchowieństwa, czyli obowiązek delegowania wójtów oraz sołtysów z dóbr kościelnych do udziału w pospolitym ruszeniu, z którego kler, zdaniem szlachty, się nie wywiązywał. By temu

¹ *Akta sejmikowe województw kaliskiego i poznańskiego*, t. I/2, red. W. Dworzaczek, Poznań 1962.

² *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. I, red. St. Kutrzeba, Kraków 1932.

Akta sejmikowe województwa krakowskiego, t. II, red. A. Przyboś, Kraków 1953.

³ E. Opaliński, *Sejmiki szlacheckie wobec kwestii tolerancji religijnej 1587-1748*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce” 1989, R. 34, s. 34.

⁴ K. Lepszy, *Walka sejmowa o konfederację warszawską w 1587 roku*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce” 1959, R. 4, s. 132.

⁵ *Volumina...*, t. II, s. 124.

⁶ M. Korolko, *Spory i polemiki wokół konfederacji warszawskiej 1576-1609*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce” 1959, R. 19, s. 88.

zaradzić postulowano otaksowanie majątków nowoprzyjętych zakonników i podzielenie ich na dwie części. Jedną piątą miał otrzymać klasztor, zaś pozostałość powinna trafić do rodziny świeżo upieczonych mnichów. Kolejnym punktem zapalnym było sądownictwo. Kler nie respektował zasad obierania deputatów trybunalskich, których po upływie rocznej kadencji obowiązywała czteroletnia przerwa od pełnienia obowiązków sędziowskich. Nagminny był ich udział w procesach dotyczących kapituł, które reprezentowali, co stanowiło oczywisty konflikt interesów. Szlachta uskarżała się na częste sytuacje, gdy duchowni w przypadku wydania niekorzystnego dla nich wyroku przez trybunały krajowe wnosili apelację do sądu papieskiego w Rzymie. Z kolei sądy biskupie wydawały wyroki w sporach świecko-duchownych, chociażby dotyczących wspomnianych dziesięcin, czym przekraczały swe kompetencje. Rycerstwo upominało się również o uregulowanie sprawy *liber beneficiorum et retaxationum* i realizację konstytucji nakazującej opatom kształcenie dzieci szlacheckich w zakresie siedmiu sztuk wyzwolonych. Część z tych postulatów teoretycznie została zrealizowana. W 1607 roku przyjęto konstytucje *O dziesięcinach* i *O annatach*, jednak pierwsza z nich została w gruncie rzeczy zignorowana przez duchowieństwo, natomiast druga nigdy nie doczekała się realizacji, gdyż zgodnie z jej treścią wymagała zgody Ojca Świętego¹. Zgoła inaczej do porozumienia podchodził episkopat, który traktował je jako środek osiągnięcia dwóch celów – oprócz wspomnianego blokowania prób uchwalenia procesu konfederacji dążył w ten sposób do restytucji utraconych dóbr oraz prerogatyw².

Podczas pierwszej połowy rządów Zygmunta III, przypadającej na lata 1587–1609, akatolikom nie udało się osiągnąć niemal nic. Pomimo poparcia sejmików w Środzie Wielkopolskiej oraz Proszowicach za ich jedyny sukces można uznać uchwalenie w 1607 roku konstytucji wyznaczającej w Warszawie zjazd mający zająć się uzgodnieniem *compositio inter status* w trybie pozasejmowym³. Jednak nigdy do niego nie doszło, pomimo legacji królewskich nawołujących do obrania przeznaczonych na deputatów⁴.

Pierwsze sejmiki przedsejmowe omawianego okresu zwołano w 1611 roku. W Środzie wysłannik Zygmunta III ponownie wspominał o uchwaleniu *compositio inter status*, które razem z korekturą praw miało stanowić gwarancję wewnętrznego ładu państwa⁵. Wydaje się, że podobnie jak w 1607 roku, ta propozycja została w gruncie rzeczy zignorowana – nie ustosunkowano się do niej w instrukcjach sejmowych.

Na sejmiku poprzedzającym pierwszy z sejmów odbytych w 1613 roku szlachta województw poznańskiego i kaliskiego ponownie upomniała się o zakaz apelacji do Rzymu, uregulowanie spraw związanych z *liber beneficiorum et retaxationum* oraz świadczeniami na rzecz Kościoła⁶. Postulaty te powtórzono w styczniu 1615 roku. Przypomniało wówczas o problemie przejmowania przez duchowieństwo majątków szlacheckich. Dodatkowo, w odniesieniu do ubiegłorocznych rozruchów wyznaniowych w Poznaniu,

¹ *Volumina...*, t. II, s.436.

² M. Korolko, *Spory...*, s.100.

³ *Volumina...*, t. II, s.436-437.

⁴ *Akta sejmikowe województwa...*, t. I, s.321.

⁵ *Akta sejmikowe województw...*, t. I/1, s.404.

⁶ Tamże, s.418.

żądano zagwarantowania bezpieczeństwa innowiercom¹. Za prześladowanymi szlachta wielkopolska ponownie ujęła się w marcu 1616 roku².

O „urazach stanu świeckiego od duchownego” przypomniano w styczniu 1618 roku. Tym razem w rozwiązanie sporu został zaangażowany arcybiskup gnieźnieński Wawrzyniec Gembicki, który zobowiązał się ująć za szlachtą przed pozostałymi hierarchami³. Zebrani w Proszowicach również zawarli w opracowanych przez siebie instrukcjach artykuły powiązane z *compositio inter status*. Upomniano się o egzekwowanie wciąż ignorowanej przez kler konstytucji *O dziesięcinach* oraz nagminne nieprzestrzeganie zasad reelekcji deputatów trybunalskich⁴. Obrady, rozpoczęte w lutym w Warszawie, ponownie nie przyniosły rozwiązania podnoszonych problemów. Jedynym rezultatem była konstytucja obligująca najbliższy sejm do powołania po wotach senatorskich komisji złożonej z świeckich przedstawicieli senatu, izby poselskiej oraz duchowieństwa, mającej za zadanie przygotować projekt kompozycji. Zaakceptowany przez sejmiki ziemskie miał zostać przyjęty w trakcie kolejnych obrad⁵.

W grudniu tego roku ponownie zebrały się sejmiki przedsejmowe. W Środzie przedstawiono długą listę postulatów należących do *compositio inter status*. Osobno żądano egzekwowania obowiązku służby wojskowej nałożonego na sołtysów i wójtów z dóbr duchownych. Jednak pomimo zawarcia tych punktów, w instrukcjach poselskich wyraźnie zastrzegano, że w obliczu wojny prowadzonej z Moskwą oraz pogarszających się stosunków z Imperium Osmańskim priorytet ma zapewnienie bezpieczeństwa państwu, zaś pozostałe zagadnienia są drugorzędne. Zapis ten został zamieszczony z wyraźnym zaznaczeniem odstąpienia różnowierców od zatrudniania sejmu swoimi pretensjami w zaistniałych okolicznościach⁶. Z kolei w Proszowicach uznano, że w sytuacji ponownego nieuchwalenia kompozycji należy wpisać ją w reces, zaś wszelkie procesy w sprawach wchodzących w jej skład należy wstrzymać do czasu wypracowania jej treści. Przy tym ponownie uskarżano się na przejmowanie przez klasztory dóbr ziemskich należących do nowicjuszy wstępujących w ich mury⁷.

W lipcu 1621 roku w Środzie doskonale zdawano sobie sprawę z zagrożenia tureckiego. Wobec tego nakazano posłom zabiegać o to, by król następny sejm złożył „do sądzienia kryminalów i uspokojenia egzorbitancji recesem warowanych”⁸. Z kolei w październiku szlachta województwa kaliskiego zebrana na popis pospolitego ruszenia wystosowała protestację przeciwko duchownym, mieszczanom i Żydom. Zarzucano im brak udziału w wysiłkach podejmowanych na rzecz obrony kraju – w przypadku kleru przypomniano o obowiązkach wynikających z posiadania dóbr ziemskich⁹. Na grudniowym sejmiku posejmowym ponownie wypomniano dostojnikom kościelnym bierność

¹ Tamże, s.461-462.

² Tamże, s.487.

³ Akta sejmikowe województw..., t. I/2, s.46.

⁴ Akta sejmikowe województwa..., t. I, s.377, 381.

⁵ Volumina..., t. III, s.158.

⁶ Akta sejmikowe województw..., t. I/2 s.69-71.

⁷ Akta sejmikowe województwa..., t. I, s.396.

⁸ Akta sejmikowe województw..., t. I/2, s.105.

⁹ Tamże, s.110-111.

wobec niebezpieczeństwa grożącego Rzeczypospolitej, zwłaszcza brak partycypacji w wydatkach przeznaczonych na finansowanie działań wojennych. Powołując się na konstytucję z 1557 roku oraz „dawne pospolitego ruszenia ekspedycje”, ponownie żalono się na absencję wójtów i sołtysów z dóbr duchownych podczas popisów, przypominając zarazem, że powiększanie się majątków kościelnych kosztem szlacheckich negatywnie wpływa na obronność państwa. Skargi zostały przedstawione Zygmuntowi III, jednak nie spotkały się z jego zrozumieniem. Król uznał, że wszystko odbyło się zgodnie z ustaleniami poczynionymi na poprzednim sejmie. Kościół wspomógł skarb znaczną dotacją, do tego biskupi na swój koszt wystawili poczty walczące pod Chocimiem, biorące udział w wyprawie moskiewskiej u boku królewicza Władysława lub stacjonujące w określonych ziemiach. Co do udziału w pospolitym ruszeniu monarcha wyraża ufność, że wywiązali się z tego obowiązku¹. Oba zagadnienia regulowała uchwalona na ostatnim sejmie konstytucja *Sposób pospolitego ruszenia* obligująca do udziału w nim wszystkich posiadaczy ziemskich. Dopuszczała w określonych przypadkach możliwość wyznaczenia zastępstwa, co tyczyło się m.in. duchowieństwa. Odnośnie wojsk opłacanych przez episkopat wspominała o utrzymaniu przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Wawrzyńca Gembickiego oddziałów mających zagwarantować bezpieczeństwo rodziny królewskiej, o kontyngencie wystawionym do obrony Krakowa przez miejscowego biskupa Marcina Szyszkowskiego oraz pocztach finansowanych przez biskupów kujawskiego Pawła Wołuckiego i płockiego Henryka Firleja².

W grudniu 1622 roku szlachta wielkopolska powróciła do postulatów związanych z *compositio inter status*. Żądano wstrzymania apelacji do Rzymu i procesów dotyczących nieuiszczania świadczeń na rzecz Kościoła, uregulowania kwestii *liber beneficiorum et retaxationum*, reelekcji deputatów trybunalskich, annat i obowiązku udziału wójtów oraz sołtysów z dóbr duchownych w pospolitym ruszeniu, z czego mieli się nie wywiązać podczas ostatniej wojny z Imperium Osmańskim³. Natomiast w Proszowicach, wobec zażegnania niebezpieczeństwa grożącego ze strony Turcji, powołując się na słowa legata królewskiego, dość ogólnikowo wspomniano o potrzebie zajęcia się sprawami wewnętrznymi Rzeczypospolitej⁴.

W listopadzie 1624 roku w Środzie ponownie przypomniano o potrzebie wypracowania porozumienia między stanami. Skarżono się na duchownych deputatów trybunalskich uchylających się od udziału w procesach przynależących do ich kompetencji⁵. Od realizacji postulatów wysuwanych obecnie oraz dwa lata temu rycerstwo uzależniało zgodę na spożytkowanie pieniędzy pozostałych z wojny tureckiej na walki ze Szwedami w Inflantach⁶. W grudniu 1625 roku Wielkopolanie przypominali o procesach dotyczących dziesięcin i tym podobnych, domagając się uchwalenia nowej konstytucji rozwiązującej spory w tej materii. Powracali również

¹ Tamże, s. 121-128.

² *Volumina...*, t. III, s.198-204.

³ *Akta sejmikowe województw...*, t. I/2, s.142-143.

⁴ *Akta sejmikowe województwa...*, t. II, s.9.

⁵ *Akta sejmikowe województw...*, t. I/2, s.192-193.

⁶ Tamże, s.191.

do zagadnienia przejmowania majątków szlacheckich przez klasztory, tym razem żądając obłożenia duchowieństwa całkowitym zakazem zakupu ziemi oraz przyjmowania tego typu darowizn¹. Do tego postulatu przychyliła się brać herbowa zgromadzona w Proszowicach, przypominając zarazem o potrzebie uzgodnienia treści *compositio inter status*².

W *Aktach sejmikowych województwa krakowskiego* zachowała się datowana na 28 sierpnia 1627 roku instrukcja sejmowa księstw zatorskiego i oświęcimskiego. Zebrani w Zatorze ustosunkowali się do części zagadnień zaliczanych do *compositio inter status*. Domagali się reasumowania konstytucji *O dziesięcinach* z 1607 roku, respektowania przez duchownych reguł funkcjonowania Trybunału Koronnego, w tym nieprocedowania przez deputatów w sprawach dotyczących ich kapituł oraz obowiązku wystawiania swych reprezentantów do udziału w pospolitym ruszeniu. Szlachta obu księstw zgłosiła również ciekawą propozycję opodatkowania kościelnych dochodów. Wobec zwolnienia kleru z płacenia poborów przeznaczonych na utrzymanie wojsk zasugerowano, by na ten cel pobierać procent od wartości zysków wynikających ze świadczeń wnoszonych na jego rzecz przez wiernych, czyli na przykład dziesięcin³.

W trakcie sejmiku proszowickiego z przełomu sierpnia i września 1627 roku w instrukcjach poselskich ponownie powrócono do wielokrotnie zgłaszanych postulatów. Przypomniano o uchwalonej w 1607 roku konstytucji *O annatach*. Ponieważ wejście ustawy w życie było zależne od zgody Ojca Świętego, upraszano króla o jej uzyskanie. Powracały zastrzeżenia do pracy deputatów duchownych w ramach Trybunału Koronnego, skargi na apelacje wnoszone do sądu papieskiego, domagano się obłożenia kleru całkowitym zakazem pozyskiwania dóbr ziemskich⁴. Na kształt wydanych dyspozycji bez wątpienia wpływ miały wystąpienia Stanisława Lubomirskiego i Samuela Przytkowskiego. Zwłaszcza pierwszy z mówców cieszył się dużym poważaniem wśród miejscowej szlachty. Najpotężniejszy magnat małopolski, wojewoda krakowski, katolik, szczodry fundator, a zarazem zdeklarowany wróg jezuitów zarzucał kościelnym dostojnikom, że wykręcają się od udziału w finansowaniu obrony granic państwa pod pretekstem obowiązku posłuszeństwa wobec papieża. Było to oczywiste odwołanie do problemu realizacji zapisów wspomianej wyżej konstytucji *O annatach*⁵. Natomiast Przytkowski, arianin, poplecznik i zaufany współpracownik Krzysztofa II Radziwiłła, uznawanego w tym okresie za nieformalnego przywódcę innowierców, wystąpił z mową obronną Samuela Bolestraszyckiego. Bolestraszycki przetłumaczył a następnie wydał dzieło teologa hugenockiego Piotra du Molin zatytułowane *Heraklit albo o próżności świata*, za co został pozwany do sądu ziemskiego przez biskupa przemyskiego Achacego Grochowskiego. Ostatecznie Trybunał Koronny, pod naciskiem episkopatu, skazał go na grzywnę i pół roku więzy pod sankcją infamii w razie niepoddania się

¹ Tamże, s.201-202.

² *Akta sejmikowe województwa...*, t. II, s.50-51.

³ Tamże, s.73-74.

⁴ Tamże, s.92-94.

⁵ Tamże, s.80.

wyroкови¹. W swoim przemówieniu Przypkowski przypominał, że szlachta nie podlega jurysdykcji duchownej, mimo to kler uzurpuje ją wywierając naciski na sędziów świeckich. Do tego duchowni nie przestrzegając zasad normujących funkcjonowanie Trybunału Koronnego, łamią obowiązujące prawo².

Zastrzeżenia w stosunku do kościelnych deputatów trybunalskich zgłoszono po raz kolejny w Proszowicach we wrześniu 1630 roku. Ponownie chodziło o członkostwo w składzie sędziowskim w sytuacjach rażącego konfliktu interesów, protestowano również przeciw pozwom o dziesięciny składanym do sądów biskupich. Dodatkowo żądano gwarancji swobody kultu dla różnowierców oraz reasumowania konstytucji powołującej pozasejmowe komisje mające na celu opracowanie projektu *compositio inter status*³. Z podobnymi skargami wystąpiła również brać herbowa zgromadzona w Środzie. Oprócz kwestii związanych z Trybunałem Koronnym, żalono się wówczas na ingerowanie duchowieństwa w wyroki wydawane w sporach pomiędzy osobami świeckimi oraz naruszanie wolności wyznania poprzez pozwy kierowane wobec innowierców. Przypomniano również o problemie apelacji do sądu papieskiego i po raz kolejny o uniemożliwieniu duchowieństwu nabywania nowych dóbr ziemskich drogą przejmowania majątku nowicjuszy zakonnych. Tym razem proponowano rozwiązać to poprzez pozbawienie prawa dziedziczenia majątku osób wstępujących w klasztorne mury. Jako rekompensatę mieli otrzymywać dożywotnią rentę w postaci części przynoszonych przezeń dochodów⁴.

29 stycznia 1631 roku rozpoczął się przedostatni sejm czasów Zygmunta III. Kolejnej reasumacji doczekała się wówczas konstytucja o *compositio inter status* w brzmieniu praktycznie niezmiennym od 1607 roku⁵, przyjęto również ustawę *Zatrzymanie pokoju polskiego*, która otwarcie odnosiła się do rozruchów o podłożu religijnym. Ich uczestnicy uznani za gwałcicieli porządku publicznego mieli być sądzeni przez Trybunał Koronny jako winni przestępstw kryminalnych. W jej treści nie pada ani jedno słowo o konfederacji warszawskiej⁶.

Po raz ostatni w sprawach wyznaniowych zabrano głos na sejmiku średzkim 19 lutego 1632 roku. Szlachta powróciła do problemu *liber beneficiorum et retaxationum*, procesów o dziesięciny oraz pobierania przez duchownych dziesięcin i małdratów, zwracając się w związku z tym o wstawiennictwo do arcybiskupa gnieźnieńskiego Jana Wężyka. Po raz kolejny wystąpiono z prośbą wznowienia konstytucji o *compositio inter status* z 1607 roku⁷.

Panowanie Zygmunta III Wazy nie przyniosło rozwiązania kwestii procesu konfederacji warszawskiej oraz porozumienia między stanem świeckim i duchownym. W omawianym okresie pozycja różnowierców na sejmach i sejmikach stawała się coraz słabsza, o czym świadczy brak zainteresowania szlachty obraniem deputatów na zjazd poświęcony opracowaniu kompozycji w roku 1611. W pierwszej dekadzie XVII wieku

¹ J.W. Opatrny, *Samuel Świętopelk Bolestraszycki*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. II, Kraków 1936, s. 285-286.
A. Przyboś, *Achacy Grochowski*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. VIII, Wrocław 1959-1960, s. 592-593.

² *Akta sejmikowe województwa...*, t. II, s.84-85.

³ Tamże, s.123.

⁴ *Akta sejmikowe województw...*, t. I/2, s.314-315.

⁵ *Volumina...*, t. III, s.319-320.

⁶ Tamże, s.326.

⁷ *Akta sejmikowe województw...*, t. I/2, s.330.

różnowiercy tracą swych najmożniejszych protektorów – w roku 1605 umiera kanclerz Jan Zamoyski, w 1608 książę Konstanty Wasyl Ostrogski. Jest to czas, gdy odchodzą kolejni zaprawieni w politycznych bojach akatolicy, za to coraz częstsze stają się przypadki nawróceń. Sytuację dodatkowo komplikował konflikt na linii Zygmunt III – Krzysztof II Radziwiłł, którego uznawano za nieformalnego przywódcę obozu protestanckiego. Za jego początek przyjmuje się 1622 rok, gdy Radziwiłł samowolnie zawarł rozejm ze Szwedami podczas walk prowadzonych w Inflantach. Apogeum osiągnął w 1626 roku, kiedy to wyszła na jaw tak zwana afera orleańska. Dokumenty, które trafiły wówczas do rąk monarchy, implikowały udział hetmana polnego litewskiego w przygotowywanym zamachu stanu¹. Wydarzenia te, choć do dziś nie doczekały się rozstrzygającego wyjaśnienia, były dla relacji Zygmunta III z Radziwiłłem brzemiennie w skutki. Do pojednania doszło na krótko przed śmiercią króla².

W porównaniu z okresem sprzed rokoszu Zebrzydowskiego znacząco skomplikowało się środowisko międzynarodowe, w jakim przyszło funkcjonować Rzeczpospolitej. Ustawiczne wojny toczone ze Szwecją, Moskwą i Imperium Osmańskim odsunęły problemy wewnętrzne na boczny tor. Różnowiercy, świadomi niesprzyjającej sytuacji, godzili się na odłożenie realizacji swoich postulatów w czasie³. Jednak nawet w bardziej dogodnych okolicznościach, mimo poparcia udzielanego przez sejmiki proszowicki i średzki, nie udało się zrealizować żadnego z forsowanych postulatów. Sympatia wobec protestantów rosła po pogromach wyznaniowych, co odzwierciedlało się w uchwałach sejmikowych, jednak nigdy nie udało im się wykorzystać tego faktu. Znamienne, że w latach 1610–1632 w instrukcjach poselskich nie pada zwrot „proces egzekucji konfederacji”. Szlachta zabiega o uchwalenie *compositio inters status*, w całości lub wybranych jego elementów, zaś w stosunku do prawnego zabezpieczenia wolności wyznania domaga się zaprzestania procesów o dziesięciny, pozywania akatolików przed sądy biskupie oraz ogólnie „*dissidentes in religione*, aby w pokoju zachowani byli i w swych ubliżeniach, aby sprawiedliwość odnieśli”⁴. Mimo to konstytucje dotyczące porozumienia między stanami nie doczekały się realizacji, choć problem uzgodnienia jego treści wielokrotnie był podnoszony przez szlachtę oraz Zygmunta III. Za jedyny sukces różnowierców można by uznać przyjęcie ustawy *Zatrzymanie pokoju pospolitego*, gdyby nie kilka faktów. Po pierwsze, jak wspominałem, w swej treści nie odnosiła się do konfederacji warszawskiej, zatem w żadnym wypadku nie można było uznać jej za proces. Po drugie, polityczna pozycja dysydentów była znacznie słabsza niż w pierwszej dekadzie siedemnastego wieku. Sami już od dawna nie zgłaszali pretensji związanych z przepisami wykonawczymi konfederacji, nie podnosili tej kwestii również przed ani na sejmie 1631 roku⁵. Z kolei konstytucja o ogłoszonej treści wyraźnie leżała w interesie Rzeczpospolitej zbliżającej się do kolejnego okresu bezkrólewia, z czego Zygmunt III musiał zdawać sobie sprawę. W tych okolicznościach, u

¹ T. Kempa, *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007, s.356.

² H. Wisner, *Krzysztof Radziwiłł*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s.276-283.

³ *Akta sejmikowe województw...*, t. I/2, s.69-70.

⁴ Tamże, s. 462.

⁵ H. Wisner, *Zygmunt III Waza*, Wrocław 2006, s. 234.

kresu żywota, pierwszy z władających Rzeczpospolitą Wazów dał różnowiercom prawną ochronę, której od dawna pragnęli, jednak nie w formie, którą sobie wymarzyli.

LITERATURA

1. *Akta sejmikowe województw kaliskiego i poznańskiego*, t. I/2, red. W. Dworzaczek, Poznań 1962.
2. *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. I, red. St. Kutrzeba, Kraków 1932.
3. *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. II, red. A. Przyboś, Kraków 1953.
4. T. Kempa, *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007.
5. M. Korolko, *Spory i polemiki wokół konfederacji warszawskiej 1576-1609*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce” 1959, R. 19.
6. K. Lepszy, *Walka sejmowa o konfederację warszawską w 1587 roku*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce”, 1959, R. 4.
7. E. Opaliński, *Sejmiki szlacheckie wobec kwestii tolerancji religijnej 1587-1748*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce” 1989, R. 34.
8. J.W. Opatrny, *Samuel Świętopętk Bolestraszycki*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. II, Kraków 1936.
9. Przyboś, *Achacy Grochowski*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. VIII, Wrocław 1959-1960.
10. H. Wisner, *Krzysztof Radziwiłł*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987.
11. H. Wisner, *Zygmunt III Waza*, Wrocław 2006.
12. *Volumina Legum*, t. II-III, Petersburg 1859.